

OBNOVIT STATUS QUO ANTE:¹ HERMANN ULLMANN A RECEPCE NĚMECKÉHO KONZERVATIVISMU U NĚMECKÝCH AUTORŮ Z ČESKÝCH ZEMÍ

Sociální a politické kořeny německého konzervativismu v Čechách

Konec 19. a první polovina 20. století znamenaly pro německou vrstvu tradičního nacionálně orientovaného vzdělaného měšťanstva ohrožení jejího dosavadního postavení. Každý dílčí krok k zrovnoprávnění národů v rakousko-uherské monarchii tyto vrstvy vnímaly jako útok na svou dosavadní identitu, budovanou na představě Němců jako vládnoucího národa. Další „hrozbou“ byl vzestup podnikatelů a intelektuálů židovského původu. Rakouští buršáci (1893) a turneři (1901) byli kvůli zavedení paragrafu vylučujícího členy neárijského původu dokonce svého času zbaveni členství v celoněmeckých studentských a tělovýchovných organizacích. Židé byli napadáni především jako nositelé a profitéři modernizace; jako levná pracovní síla, a tudíž nekalá konkurence, byli diskriminováni čeští dělníci. Především v severních Čechách proti nim vystupovala (národně socialistická) *Německá strana dělnická pro Rakousko* (založena v Trutnově 1904, od roku 1918 přijala název *Německá národně socialistická strana dělnická/Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei*, DNSAP). Právě ohledy na zájmy německých proletarizovaných maloměšťáckých vrstev a dělníků stíraly částečně konzervativní ráz stran, v nichž bylo organizováno dělnictvo i jeho zaměstnavatelé. Pojmy „Kulturnation“, zdůrazňování apolitičnosti v rámci jednotného národního společenství a kulturní a mravní nadřazenosti Němců vůči ostatním národům ve střední Evropě² vedly k nebezpečenému propojení protizápadního antiintelektualismu a vědomí vlastního dějinného poslání jako národa, k jehož naplnění je nezbytné akceptovat bolest a utrpení.

V Německu samotném vystupovala podle G. Kratzsche³ do popředí diskrepance mezi antiutilitaristickým novohumanistickým ideálem, uctívaným na univerzitách, a mezi smýšlením, poměřujícím sociální status jedince jeho materiálním postavením, jak to bylo už tehdy ve společnosti běžné. Antikapitalistické zaměření tzv. etických idealistů vedlo ke vzniku ideologie a organizací, bojujících proti hospodářskému liberalismu a proti vrstvám, které považovalo za jeho nositele. Jedním z takových spolků byl *Der Dürerbund*, sdružující čtenáře Avenariova časopisu *Der Kunstwart*. A. Mohler řadí *Dürerbund* k Německému hnutí jako jednu z linií „konzervativní revoluce“.⁴ Situace *Dürerbundu* se změnila po vzniku výmarské republiky, kdy Avenariovy smířlivé postoje k novému státu vedly k rozchodu s dřívějšími spolu-

¹ H. Ullmann: *Brasilianischer Sommer*, München 1930, s. 127. Ullmann cituje Lagarda, jenž píše: „[...]] darum sind konservativ nicht diejenigen, welche den Status quo erhalten, sondern diejenigen, welche den Status quo ante wiederherstellen wollen.“

² A. Urválek: „Liaison dangereuse. Konservatismus und Nationalismus in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, in: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* 56, R. 12 (Brünnner Beiträge zur Germanistik und Nordistik), Brno 2007, s. 129–146.

³ G. Kratzsch: *Kunstwart und Dürerbund: ein Beitrag zur Geschichte der Gebildeten im Zeitalter des Imperialismus*, Göttingen 1969, s. 26n.

⁴ A. Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland, 1918–1932*, Stuttgart 1950, s. 21n. a 37n.

pracovníky, jako např. s architektem P. Schultze-Naumburgem, bývalým členem *Werkbundu* a autorem spisu *Umění a rasa*,⁵ který v roce 1930 vstoupil do NSDAP, ujal se na deset let vedení výmarské Vysoké umělecké školy a podílel se jako poradce na projektování staveb monumentálního areálu pro sjezdy NSDAP v Norimberku. Hermann Ullmann, který se na stránkách časopisu věnoval především otázkám Němců mimo hranice říše,⁶ se v roce 1924 po převzetí redakce levicově orientovaným W. Schumannem (členem SPD od roku 1918), který se odvolával na Rathenaua jako realistického socialistického myslitele, s časopisem definitivně rozešel.

V českých zemích byla rivalita mezi konzervativními vrstvami a mezi dravým liberálním prostředím umocněna navíc napětím národnostním. Německá etablovaná vrstva brojila proti moderně v umění a proti vlivu mas na politiku a sama uplatňovala protekcionismus např. prostřednictvím „starých pánů“, čestných členů německých studentských spolků. Inklinování tradičních německých elit ke konzervativním formám vztahů v národním společenství se projevilo i při financování spolkového života a mecenášství, např. v Brně při stavbě Německého domu. Zatímco stavba kulturního centra brněnských Čechů – Besedního domu – byla v letech 1871–1873 financována Akciovou společností Besedního domu, byl Německý dům v letech 1888–1891 postaven z darů členů Spolku Německý dům (a úvěru *Erste Mährische Sparkassa*). Odpor k liberalismu tak ovlivnil německý spolkový život, jemuž v Brně dominoval F. Wannieck, předseda Spolku Německý dům. Třebáže se brněnští starostové od roku 1870 rekrutovali z liberální strany, nazývané od roku 1896 *Deutsche Fortschrittspartei*, a i nejlivnější brněnský deník *Tagesbote* stál v opozici k německému národoveckému tisku (ztratit bohaté židovské voliče, příp. čtenáře si německy mluvící brněnská elita nemohla dovolit), je pronikání konceptů Lagardových a Chamberlainových do tiskovin Německého domu zřejmé.

Na rozdíl od sociálně úspěšných příslušníků českého národa, jimž i při neprivilegovaném původu liberální prostředí v posledních desetiletích monarchie (navzdory prohlášením českých opozičních politiků) postupně otevíralo nové šance, snažili se konzervativní němečtí publicisté a literáti obnovit stav před nástupem příslušníků „národů bez historie“, v nichž viděli nanejvýš jen možný objekt kolonizace. Distancovali se rovněž se od úspěšných „self-made-menů“ (často židovského původu), kteří – pokud nešli studovat práva nebo medicínu – opouštěli gymnázium často už po kvartě, aby se po absolvování dvouletého obchodního kurzu na technice nebo dokonce po vyučení v oboru pustili do samostatného podnikání. Když se obnovení statusu quo ante jevílo politicky a hospodářsky neprůchodné, reagovaly konzervativně smýšlející vrstvy na ztrátu svého výsadního postavení ideologickými konstrukty někdy dosti vzdálenými od politické reality a oslovujícími jen krajně pravicové křídlo tehdejších voličů. Např. vytváření mýtů o rasové nadřazenosti starých Germánů i jejich dnešních árijských potomků, jak je hlásalo ariánství Společnosti Guido Lista, působí dnes jako nechtěná parodie na Německé hnutí. Jedním z nejdůležitějších mecenášů Společnosti Guido Lista byl již zmíněný brněnský majitel významné strojírenské firmy F. Wannieck, který se zasloužil o vydání tří Listových děl nákladem

⁵ P. Schultze-Naumburg: *Kunst und Rasse*, München 1928.

⁶ H. Ullmann: „Kleinimperialismus im Herzen Europas“, in: *Der Kunstwart* 32 (1918), č. 6, s. 195n. nebo týž: „Auslands- und Grenzlanddeutschum“, in: *Der Kunstwart* 32 (1919), č. 18, s. 209–211.

Německého domu v Brně.⁷ Avenariův projekt nebo zaměření časopisu *Deutsche Arbeit* se vedle Listova ariánství jeví jako celkem střízlivý a racionální pokus pozastavit liberální vývoj v Německu.

Analýza časopisu *Der Kunstwart* ukazuje, že kolem roku 1900 konzervativní profesori, učitelé a publicisté v Německu hledali spojení v dělnických a maloměšťáckých vrstvách německého národa, pokud tyto ovšem byly ochotny přijmout nabízený žebříček hodnot. Tito hlasatelé antimoderního myšlení se prezentovali jako hnutí nad politiku povznesené, třebaže jejich afinity s politickými proudy *Německého hnutí* (*Deutsche Bewegung*) jsou nepřehlédnutelné. Cílem následující sondy do literární tvorby německých autorů z českých zemí není přesně vymezit hranice mezi estetickým fundamentalismem, novým nacionalismem či kulturním tradicionalismem; ostatně všechny tyto proudy se v obranných snahách *Německého hnutí* vzdělaného středního stavu stýkaly. Postavou, jejíž životní dráha dovoluje sledovat přejímání těchto ideologemů v českých zemích a jejich šíření po první světové válce ze stuttgartského centra *Verein für das Deutschtum im Ausland*, je Hermann Ullmann.

Hermann Ullmann (1884–1958)

Hermann Ullmann se narodil 12. 9. 1884 v Teplicích-Šanově. Po maturitě v Teplicích studoval na univerzitách v Praze, Heidelbergu, ve Vídni a v Berlíně. Studium zakončil doktorátem na vídeňské univerzitě v roce 1906. Pracoval nejdříve jako středoškolský učitel v Salzburgu, v Linci a v Moravské Třebové. Už od roku 1910 je redaktorem Avenariova časopisu *Der Kunstwart*.

Časopis založil neúspěšný básník a pozdější úspěšný vydavatel⁸ Ferdinand Avenarius roku 1887. Vycházel nejprve vlastním nákladem Avenariovým, od roku 1894 v mnichovském nakladatelství Georg D. W. Callwey. Avenarius řídil časopis i nadále, dostával od nakladatele fixní plat za každé z připravených čísel časopisu a měl kromě toho podíl z jeho zisku. *Der Kunstwart* byla kulturní revue, od roku 1898 vycházela s obrazovými a notovými přílohami, ovšem jen s minimem původních literárních příspěvků. Po založení *Svazu spolků, korporací a jednotlivců s cílem povznesení estetického života Der Dürerbund*⁹ dosahoval r. 1902 náklad časopisu 22.000 výtisků. Nejvíce členů *Dürerbundu* patřilo k učitelstvu prvního stupně škol (52,4%), tedy neakademicky vzdělaných čtenářů, téměř 25% tvořili evangeličtí a katoličtí duchovní. Časopis se zaměřoval na osvětu širokých vrstev. Své čtenáře chtěl vymanit z vlivu „pakultury“¹⁰ (Scheinkultur) a „nedovdělanosti“ (Halbbildung). Tyto cíle sdílel Avenarius s J. Langbehnem, se kterým se stýkal již v době, kdy Langbehn v Drážďanech psal svůj (anonymně vydaný) bestseller *Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen* (1890). J. Langbehn a jeho přítel, malíř Benedikt

⁷ G. von List: *König Vannius*, Brünn: Deutsches Haus, 1899. (Weihnachtsgabe des Vereins Deutsches Haus); týž: *Walkürenweihe*, Brünn: Deutsches Haus, 1895 (Weihnachtsgabe des Vereins Deutsches Haus). Věnováno Victorine Wannieckové; týž: *Jung Diether's Heimkehr: eine Sonnenwend-Geschichte aus dem Jahre 488 n. Chr.*, Brünn: Deutsches Haus, 1894. (Blätter vom Deutschen Hause).

⁸ Jeho tématicky řazená antologie *Hausbuch deutscher Lyrik* z roku 1902 byla tak rozšířená, že představovala před první světovou válkou kánon německé lyriky 18. a 19. století.

⁹ G. Kratzsch: op. cit., s. 336.

Momme Nissen, pak v *Kunstwartu*¹⁰ uveřejnili delší text *Dürer als Führer*, program národního, lidového umění spjatého s domovinou, jež zprostředkovává německé hodnoty jako oduševnělost, charakterovou ryznost, zdravot a mravnost. Impresionismus odmítali jako směr intelektuální a neněmecký. Expresionismus, kubismus a futurismus byly později pro Langbehna a Nissena příkladem zvrhlého umění. Tento termín od nich přejali nacisté. Častými přispěvateli *Kunstwartu* byli švýcarský nositel Nobelovy ceny za literaturu Carl Spitteler, propagátor umění domácího svérázu Adolf Bartels, ale i Hermann Ullmann. Ten platil za odborníka na otázku Němců mimo hranice říše (Auslandsdeutsche), a proto je např. autorem předmluvy k pojednání *Die deutschen Schutzvereine und der Dürerbund* Sauerova žáka a gymnazialního učitele a pozdějšího jednatele *Gesellschaft für deutsche Volksbildung* v Liberci Emila Lehmana.¹¹

V roce 1912 Ullmann redakci *Kunstwartu* opustil, aby se stal redaktorem Měsíčníku pro duchovní život v Čechách nazvaného *Deutsche Arbeit*. Časopis vycházel z pověření *Společnosti pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách* v těmže mnichovském nakladatelství jako *Der Kunstwart*. Jeho redaktorem byl nejprve pražský hudební historik a wagnerián Richard Batka, jenž v roce 1903 založil rakouský *Dürerbund*. Duchovním otcem *Deutsche Arbeit*, vychazející již od r. 1901, byl pražský germanista August Sauer, jehož rektorská řeč *Literaturgeschichte und Volkskunde* (z listopadu 1907) nasměrovala jeho žáka Josefa Nadlera ke konceptu *Dějiny literatury německých kmenů a krajů*. Sauer se ve své pozitivistické orientaci snažil učinit předmětem literární historie i „literární produkty, které při [pouhém] estetickém posouzení neobstojí“,¹² ale jako součást dějin světových názorů, náboženství a filozofii si zaslouží být předmětem zkoumání. V Sauerově pojetí literárních dějin se odráží odpor ke kultuře moderních velkoměst, protože sám předpokládá, že „nové, duchovně ještě nepoznamenané země a území budou těmi, z nichž vzejdou skutečně nové literární podněty“. ¹³ Ullmann, bojující o uznání kultury své domoviny, tyto Sauerovy názory upřednostňující literaturu mimo tradiční literární centra sdílel. Sám svou roli v redakci formuloval s odstupem takto: „A stal se z ní pak jakýsi Kunstwart Němců z Čech.“¹⁴ Ullmannovým spoluredaktorem *Deutsche Arbeit* byl od roku 1913 Franz Jesser, autor politické instrumentalizace termínu *sudetendeutsch* a v letech 1920–1933 senátor DNSAP (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei*) v pražském Národním shromáždění.

H. Ullmann se vzdal během první světové války rakouského občanství. Narukoval sice nejprve jako dobrovolník Rakouského Červeného kříže, ale po získání říšsko-německého občanství byl krátce přidělen k saskému dělostřeleckému pluku a od roku 1917 působil v berlínském Válečném tiskovém úřadě, kde se poznal např. s Moellem van den Bruckem. Pražský měsíčník *Deutsche Arbeit* se od počátku války stával

¹⁰ *Der Kunstwart* 17, 1903/04, sv. 2, 93–102.

¹¹ München : Callwey[1915]. Flugschrift zur Ausdruckskultur / Dürer-Bund; sv. 95. O Lehmannovi psal fundovaně M. Němec ve své freiburské disertaci *Staatsbürgerliche Erziehung an den deutschen Mittelschulen in der Ersten Tschechoslowakischen Republik (1918–1938)*, obhájené v roce 2007.

¹² A. Sauer: *Literaturgeschichte und Volkskunde. Rektoratsrede gehalten in der Aula der k. k. Karl-Ferdinands-Universität in Prag. Am 18. November 1907*, Prag 1907, s. 1–2.

¹³ Tamtéž, s. 15.

¹⁴ Přepis magnetofonového záznamu rozhovoru Maxe Hildeberta Böhma s Hermannem Ullmannem, s. 5, archivované Volkstumsarchiv-Lüneburg. Cit. dle Petzinna: *Erziehung zum deutschen Lebensstil*, Berlin 2000, s. 110.

spíše politickým časopisem, věnujícím se aktuálním otázkám budoucnosti Němců v Rakousku a v říši, a později za Ullmannovy redakce změnil r. 1918 dokonce i svůj titul na *Deutsche Arbeit in Österreich*, v říjnu 1919 dostal podtitul *hraničářský časopis* (Grenzlandzeitschrift), pak vycházel jako *Německorakouský a sudetoněmecký časopis* s přílohou „Velkoněmecké zprávy“.¹⁵ V roce 1924 byl sloučen s časopisem Spolku pro Německo v zahraničí *Volk und Heimat*. V roce 1925 Ullmann vydal v hamburském nakladatelství *Grenze und Ausland* šedesátistránkovou rekapitulaci a vysvětlení tohoto vývoje.¹⁶ V té době už byl vydavatelem *Politische Wochenschrift* (1924–1931), která se opírala o vedení *Německého nacionálního svazu obchodních příručí* (*Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband*), což byly početně silné a poměrně bohaté křesťansko-sociálně, příp. nacionálně, antisemitsky a antifeministicky orientované odbory zaměstnanců, blízké DNVP. V letech 1926–29 kromě toho pracoval Ullmann v redakci nakladatelství Scherl, které patřilo spolu s filmovou společností UFA a tiskovou kanceláří Telegraphen-Union k Hugenbergově mediálnímu koncernu. Když po prohraných volbách v roce 1928 otiskl Ullmann v *Politische Wochenschrift* článek poslance říšského sněmu Walthera Lambacha kritizující Hugenbergovo monarchistické křídlo strany DNVP, Ullmannova kariéra v nakladatelství Scherl skončila. Zatímco Hugenbergovo křídlo podporovalo sblížení s Hitlerovou NSDAP, vsadilo *Národně konzervativní sdružení* (*Die Volkskonservative Vereinigung*), jehož program formuloval Ullmann na 45 stranách ve spise *Pravice umírá – až žije pravice!*,¹⁷ na posílení pravomocí říšského prezidenta vůči parlamentu v právním rámci výmarské republiky a na osobnost nového říšského kancléře Heinricha Brüninga (1930), jenž byl do úvah o založení *Národně konzervativního sdružení* zasvěcen.¹⁸ Po roce 1933 se Ullmann snažil propagovat svůj křesťansky zabarvený konzervativní koncept německé politiky po první světové válce ve spise *Průlom ve vytváření národa: Dějiny německé národa 1919–1933*.¹⁹ Jako většina autorů z okruhu „konzervativní revoluce“ se však ocital stále více mimo politicky vlivné kruhy a poté, co byl roku 1937 jeho *Spolek pro Německo v zahraničí* začleněn do struktur SS a podřízen úřadu Volksdeutsche Mittelstelle (po vypuknutí války organizoval dosídlování a přesídlování na dobytých územích), odešel Ullmann nejprve do Vídně a v roce 1940 jako zahraniční zpravodaj *Berliner Börsenzeitung* do Sofie, Bělehradu, Záhřebu a r. 1942 do Švýcarska, kde zůstal i po roce 1945. Od roku 1947 zde pracoval pro Světovou lutherskou federaci, založenou v témže roce ve švédském Lundu.

Ullmannova role v recepci německého konzervativismu v českých zemích

Ullmannovy články z doby 1. světové války mu vynesly angažmá na postu vedoucího jednoho z oddělení ve stuttgartské centrále *Spolku pro Německo v zahraničí*, kde pak Ullmann pracoval v letech 1918–1937. Ve spolku se ovšem angažoval

¹⁵ „Deutschösterreichische und sudetendeutsche Zeitschrift“ mit Beiblatt „Großdeutsche Mitteilungen“.

¹⁶ 25 Jahre „Deutsche Arbeit“, Hamburg 1925.

¹⁷ H. Ullmann: *Die Rechte stirbt – es lebe die Rechte!*, Berlin 1929.

¹⁸ B. Petzinna: op. cit., s. 244.

¹⁹ H. Ullmann: *Durchbruch zur Nation: Geschichte des deutschen Volkes 1919–1933*, Jena 1933.

již dříve. Poněvadž důsledky předválečného hospodářského vývoje v Čechách, ale i poměry ve zdejším ochranných spolicích na něj působily tísnivě, rozhodl se posílit vědomí svých krajanů o historickém poslání Němců ve střední Evropě činností v říšské instituci, jež měla ve svém programu podporu Němců v zahraničí. Již roku 1908 se stal členem předsednictva saské zemské organizace *Spolku pro Němectvo v zahraničí*. Citově zjištěný vztah k němectví u Němců v Čechách, příp. v zahraničí vůbec měl být podle jeho názoru vzorem i pro říšské Němce, kteří se sjednocením Německa shora stali v nacionálních otázkách vlažnými. Tuto myšlenku rozvinul i na konci války, kdy si ovšem ještě nepřipouštěl, že Německo a Rakousko válku prohrají, v článku *Was können die Reichsdeutschen von uns lernen?*²⁰. Světová válka byla v kruzích etických idealistů vnímána jako šance k novému uspořádání poměrů v antiliberálním a antikapitalistickém duchu. A i když se po prohrané válce plány německé expanze na Východ nemohly realizovat, zůstalo po rozpadu Rakouska-Uherska a stanovení nových hranic v Evropě přes 30.000.000 lidí německé národnosti mimo hranice Německa a malého Rakouska, které se do roku 1920 (saintgermainská mírová smlouva), nazývalo *Německá republika Rakousko* (Republik Deutsch-Österreich). *Spolek pro Němectvo v zahraničí*, soukromá organizace se dvěma a půl miliony členů, získávala prostředky na podporu kulturní identity Němců v Československu, Polsku, Jugoslávii, Rumunsku, Maďarsku, Francii, Itálii, Estonsku, Lotyšsku, v sovětském Rusku, ale i ve Švýcarsku, Lucembursku, v Severní a Jižní Americe. A v této organizaci se uplatnil Ullmann, jenž využil nedostatek finančních prostředků německých organizací a časopiseckých projektů po vzniku republiky k posílení vlivu *Spolku pro Němectvo v zahraničí*.

Vypuknutí první světové války přineslo zvýšený zájem o politickou publicistiku. V letech 1914, 1915 a 1916 vycházejí i Ullmannovy kratší, zhruba třicetistránkové práce jako letáky *Deutsche Arbeit, Dürrer-Bundu* (*Flugschrift zur Ausdruckskultur*²¹), nebo jako letáky jenského Sociálně-náboženského měsíčníku pro německou kulturu *Die Tat* (*Tat-Flugschriften*²²). Poslední publikace znamenala přijetí mezi autory okruhu Diederichsova časopisu *Die Tat*, kteří směřovali pod vlivem Lagardovým k nábožensky založené variantě národního socialismu. Tato návaznost na autora *Německých spisů* (*Deutsche Schriften*) je nejnápadnější v jiném z „letáků“ časopisu *Die Tat* – v protikatolickém spise Paula Dosta *Paul de Lagardes nationale Religion* z roku 1915. V edici *Die Tat-Flugschriften* publikoval např. i představitel germanizovaného křesťanství a pozdější redaktor *Kunstwartu* v letech 1917–1921 Arthur Bonus.²³ V této Diederichsově edici vyšla – vedle prací Dostových, Bonusových nebo vedle úvahy Hanse Friedricha Bluncka o Belgii, jejím povlámštění a začlenění do Německé říše – roku 1915 Ullmannova práce *Poslání Němců ve střední Evropě. K principům německo-rakouského spojenství* (*Die Bestimmung der Deutschen in Mitteleuropa. Zu den Grundlagen des deutsch-österreichischen Bündnisses*), jež je rozdělena do šesti kapitol.

1. Středoevropské základy německé politiky
2. Ideál německého společenství dnes a před sto lety
3. Německé společenství musí působit přes hranice států

²⁰ In: *Deutsche Arbeit*, 3/ 1918 (únor).

²¹ *Krieg und Kolonisation: Ideale der deutschen Jugend* (1915).

²² *Die Bestimmung der Deutschen in Mitteleuropa: Zu den Grundlagen des deutsch-österreichischen Bündnisses* (1915),

²³ A. Bonus: *Religion als Wille: Grundlegendes zur neuen Frömmigkeit*, Jena 1915.